

فصلنامه علمی - پژوهشی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء (س)
سال چهاردهم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۶، پیاپی ۳۶

DOI: 10.22051/tqh.2017.14680.1575

خوانشی نو از تاریخ گذاری سوره نصر

زهرا کلباسی^۱

امیر احمدنژاد^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۲۷

تاریخ تصویب: ۱۳۹۶/۰۳/۲۷

چکیده

سوره نصر در دیدگاه اندیشمندان علوم قرآنی به آخرین سوره‌ی قرآن مشهور است. روایات فراوان مبنی بر آخر مانزل بودن این سوره و نزول آن در آستانه‌ی رحلت پیامبر (ص) نیز مؤید این دیدگاه مشهور است. از دیگر سو مورخان نزول سوره نصر را پس از فتح مکه گزارش کرده‌اند که این دیدگاه نیز با روایات فراوانی که از نزول سوره نصر در فتح مکه یا دو سال پیش از رحلت پیامبر (ص) خبر می‌دهند، تقویت می‌گردد. مؤیدات هریک از دو دیدگاه فوق نیز عده‌ای از مفسران را با خود همراه ساخته است. در نهایت با تکیه بر سیاق درونی سوره که ایمان گروهی مردم را پیامد فتح بزرگ در

zahrakalbasi@gmail.com

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان

^۲ استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول)

amirahmadnezhad@outlook.com

آینده‌ی نزدیک دانسته و انطباق آن با گزارش‌های تاریخی که از ورود وفود به مدینه پس از فتح مکه خبر داده، دیدگاه دوم برتری می‌یابد. ضمن آنکه تأمل در ارتباط تاریخی دو سوره‌ی نصر و حجرات نیز نشانگر نزول پشت سرهم آنهاست. بدین سان که سوره نصر در اندک زمانی پس از فتح مکه نازل شده و از آغاز وفدها خبر می‌دهد و سوره‌ی حجرات پس از ورود تعدادی از وفود نازل شده و به مشکلات جدید جامعه‌ی اسلامی در تعامل با انبوه تازه مسلمانان می‌پردازد. بنابراین روایاتی که صرفاً این سوره را آگاهی بخش رحلت پیامبر(ص) و پایان مأموریت او دانسته‌اند با نزول این سوره پس از فتح مکه همراه هستند؛ لیکن روایاتی که نزول این سوره را کمتر از یکسال به وفات پیامبر(ص) اعلام کرده یا آن را آخرمانزل خوانده‌اند، به سبب تعارض با سیاق درونی سوره و دیگر روایات مخالف، فاقد اعتبار شناخته می‌شوند.

واژه‌های کلیدی: تاریخ گذاری قرآن، آخرین سوره، آخر

مانزل، سوره نصر، سوره حجرات.

مقدمه

مفسران سوره‌ی نصر را بنا بر آنکه مژده به فتح بزرگ و ایمان آوردن انبوهی از مردم را به پیامبر(ص) داده، به طور حتم مدنی دانسته‌اند. روایات فراوانی در منابع شیعه و سنی نیز از این سوره به عنوان آخرین سوره قرآن یاد کرده‌اند. چنانکه روایات متعددی از نزول این سوره در آستانه‌ی وفات پیامبر(ص) خبر داده‌اند. روایات فراوانی نیز این سوره را موجب آگاهی پیامبر(ص) از پایان حیاتش دانسته‌اند که نشانگر نزول این سوره در اواخر دوران مدینه است.

در مقابل روایات متعددی از نزول این سوره در فتح مکه (سال هشتم) یا دو سال پیش از وفات پیامبر(ص) که مصادف با سال هشتم هجری است، سخن گفته‌اند. جایگاه این

سوره در روایات ترتیب نزول و آراء مورخان نیز مؤید نزول این سوره پس از فتح مکه است.

در برابر این دو دیدگاه مشهور، برخی مفسران نیز نزول این سوره را قبل از فتح حدیبیه در سال ششم، اعلام کرده اند. تاریخ گذاری سوره های قرآن کریم در سال های اخیر بسیار مورد توجه محققان حوزه علوم قرآن اعم از مستشرقان و مسلمانان بوده است و امروز اهمیت آن در فهم دقیق عبارات قرآنی و فضای تاریخی نزول بر کسی پوشیده نیست. از طرفی اختلاف چهار ساله بین اقوال مختلف درباره زمان نزول سوره نصر نشانگر ابهامات روایی و تاریخی در باره زمان نزول این سوره است. ابهاماتی که به خاطر رابطه نه چندان استوار میان سه دانش تفسیر، حدیث و تاریخ اسلام کماکان باقی مانده و به سوی حل شدن پیش نرفته اند.

این نوشتار به منظور رفع تعارض از آراء متهافت مفسران و روایات متفاوت درباره ی زمان نزول سوره ی نصر، با ترکیبی از روش های تحلیل محتوا و تحلیل تاریخی، در ابتدا به تبیین مستندات هر سه دیدگاه نزول سوره نصر در سال های ششم، هشتم و دهم هجری پرداخته و سپس با نقد و بررسی نقاط قوت و ضعف هر یک از دیدگاه ها، در مرحله نتیجه گیری به تاریخ گذاری دقیق سوره ی نصر دست یافته است.

۱. گذری بر سوره نصر

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ (۱) وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا (۲) فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْ لَهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا (۳)

این سوره بنابر اجماع مفسران و سیاق آن سوره ای مدنی است. در نخستین آیه از فتح و نصرت عظیم سخن گفته که اغلب مفسران آن را بدون تردید فتح مکه (هواری، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۴۹۱؛ فراء، ۱۹۸۰، ج ۳، ص ۲۹۷؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۶۵۱) و برخی نیز ایمان اهل یمن (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۹۰۵؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۱۵) دانسته اند. در آیه دوم پیامد این فتح الفتوح را ایمان گروه گروه مردم معرفی نموده و در آخرین آیه پیامبر(ص) را به تسبیح حمد پروردگار و استغفار او فراخوانده است. مفسران متکلم تلاش نموده اند تا این آیه را موافق عصمت پیامبر(ص) معرفی کرده و استغفار را دلیل بر وقوع

خطا از جانب پیامبر(ص) ندانند. (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۴۱-۳۴۲؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۶۵۲؛ صادقی، ۱۳۶۵، ج ۳۰، ص ۴۹۶-۵۰۰؛ حسینی، ۱۳۶۳، ج ۱۴، ص ۳۷۱-۳۷۳) از دیگر سو روایات فراوانی این آیه را موجب آگاهی حضرتش از نزدیکی رحلت دانسته اند که در ادامه به تفصیل ذکر می شود.

۲. آراء اندیشمندان در تاریخ گذاری سوره نصر

افزون بر آنکه مفسران پیرامون زمان نزول سوره ی نصر سخن گفته اند، اندیشمندان علوم قرآنی نیز به سبب آخرمانزل خوانده شدن این سوره در برخی روایات و مورخان به سبب ارتباط این سوره با فتح مکه، به تاریخ گذاری آن پرداخته اند. کاوش در نظرات آنان درنهایت سه دیدگاه اصلی در خصوص زمان نزول سوره نصر را مطرح می سازد که در ادامه مستندات هر دیدگاه ذکر شده و سپس مورد نقد و بررسی قرار خواهد گرفت.

۳. نزول سوره نصر در آستانه رحلت پیامبر(ص)

دیدگاه مشهور در تاریخ گذاری سوره نصر، آخرمانزل بودن آن است. از این رو بسیاری از قرآن پژوهان سوره ی نصر را آخرین سوره ی کامل قرآن تلقی کرده اند. (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۴۰۷؛ خوئی، بی تا، ص ۱۸۳؛ رامیار، ۱۳۶۹، ص ۵۹۴؛ معرفت، ۱۳۸۲، ص ۴۵؛ رادمنش، ۱۳۷۴، ص ۹۹-۱۰۳؛ جواهری، ۱۳۸۵، ص ۵۴؛ احمدی، ۱۳۸۱، ص ۴۹)

مفسران بسیاری نیز این سوره را در آستانه رحلت پیامبر(ص) تاریخ گذاری کرده اند. (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۹۰۵؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۴۴۶-۴۴۷؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۴۷۲؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۵۳۲-۵۳۳؛ زمخشری، ۱۹۵۳، ج ۴، ص ۸۱۰؛ ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۶۳۵؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۷۸۵-۷۸۶؛ ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۶، ص ۵۱۷؛ دروزه، ۱۳۸۳، ج ۹، ص ۵۷۳-۵۷۵؛ حوی، ۱۴۲۴، ج ۱۱، ص ۶۷۳۲؛ بروجردی، ۱۳۶۶، ج ۷، ص ۵۱۸؛ طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۲۹۰؛ مراغی، بی تا، ج ۳۰، ص ۲۵۷)

لازم به ذکر است، مفسرانی که این دیدگاه را برگزیده اند، «إِذَا جَاءَ...» در آیه نخست سوره نصر را به معنای ماضی درنظر گرفته اند. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۵)

کاوش در مستندات این دیدگاه، نشانگر آن است که اندیشمندان به روایات فراوان ذیل این سوره اعتماد کرده‌اند که به سبب فراوانی، می‌توان آنها را به چند گروه تقسیم نمود.

۴,۱. روایات نزول سوره در حجه الوداع

در روایتی از ابن عمر که منابع شیعی و سنی انعکاس دهنده‌ی آن بوده‌اند، سوره نصر در ایام تشریق، در حجه الوداع نازل شده (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۴۸۰؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۵۳۳؛ ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۶۳۵) که البته ابن عاشور سند آن را تضعیف نموده است. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۵)

طبق این روایت زمانیکه سوره نصر در حجه الوداع نازل شد، پیامبر(ص) در میان همه حجاج سخنرانی کرد؛ خدا را ستود و ثنای او را به جا آورد و سپس فرمود: ای مردم، هر خونی در دوره جاهلیت ریخته شده، هدر است و... سپس فرمود: خداوندا گواه باش که من رسالت خود را به امت تبلیغ کردم. (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۴۴۷)

مقاتل نیز در روایتی از ابن عباس، نزول سوره نصر را ۸۰ روز پیش از وفات پیامبر(ص) توصیف کرده است. (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۹۰۵) فخررازی نیز از روایت مجهولی یاد کرده که نزول سوره نصر را ۷۰ روز قبل از رحلت پیامبر(ص) دانسته و علت نامگذاری این سوره به تودیع را به همین روایت بازگردانده است. اگرچه وی نزول این سوره پیش از فتح مکه را بدون ذکر روایتی ترجیح داده است. (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۳۹) نکته‌ی قابل ذکر آنکه با توجه به وفات رسول خدا در آخر صفر یا اوایل ربیع الاول سال یازدهم، بازه‌ی زمانی ۸۰ روز قبل از وفات ایشان با اواخر ماه ذی الحجه سال دهم (حجه الوداع) مصادف می‌گردد. لذا در این عنوان روایات نزول سوره‌ی نصر در حجه الوداع با روایات نزول این سوره ۸۰ روز قبل از رحلت پیامبر(ص) در یک بخش قرار گرفته است.

۴,۲. روایات نزول سوره ۱۸ روز پیش از وفات پیامبر(ص)

جابر بن عبدالله انصاری در روایتی رحلت پیامبر(ص) را چنین گزارش کرده: هنگامی که سوره نصر نازل شد، پیامبر(ص) گفت: ای جبرئیل، خبر مرگ من آمده است. جبرئیل گفت: وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى...، پیامبر(ص) در همان روز بیمار شد و تا هجده روز مردم به عیادت او می آمدند تا این که جان سپرد. (طبرانی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۶۱)

۴,۳. روایات نزول سوره در سال آخر حیات پیامبر(ص)

بحرانی به واسطه ی ابن شهر آشوب، روایتی از سدی و ابن عباس نقل کرده که هنگامیکه آیه ۳۰ از مر: «إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ» نازل شد، پیامبر(ص) فرمود: ای کاش می دانستم کی چنین خواهد شد! پس، سوره نصر نازل شد و بعد از آن، او میان تکبیر و قرائت نماز سکوت نموده و فرمود: سبحان الله و بحمده، أستغفر الله و أتوب إليه از او درباره این عمل پرسیده شد؛ فرمود: از وفات خود آگاه شده ام. سپس به شدت گریست... و او یکسال پس از آن رحلت فرمود. (بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۷۸۵)

غیر از طریق شیعی این روایت، مفسران عامه از مسند احمد بن حنبل از سعید بن جبیر از ابن عباس روایت متفردی نقل کردند که زمانی که سوره نصر نازل شد، پیامبر(ص) فرمود: زمان وفاتم اعلام شد و در همان سال وفات یافت. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۶؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱۰، ص ۳۲۰؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۴۸۱) حویزی نیز مشابه این روایت را از ابن عباس نقل کرده است. (حویزی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۶۸۹)

از ام حبیبه نیز روایت مشابهی نقل شده که پیامبر(ص) با نزول سوره نصر خبر از رحلت خود در همان سال داده اند. (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۴۷۲)

۴,۴. روایات آخرمازل بودن سوره نصر

در منابع شیعی روایتی از امام صادق(ع) (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴، ص ۶۶۱) و نیز روایت دیگری با واسطه ی امام رضا(ع) از امام صادق(ع) (صلدوق، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۶) نقل شده که سوره نصر را آخرمازل معرفی کرده اند.

در منابع عامه نیز روایتی از ابن عباس نقل شده که آخرین سوره ی قرآن که یکبارہ نزول یافت، نصر بوده است. (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۴۰۷؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲۰، ص ۲۲۹) ابن عاشور سوره نصر را از قول ابن عباس، به طور مطلق آخرین سوره قرآن دانسته است. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۵)

۴.۵. فهرست های ترتیب نزول

دروزه، مفسر تاریخ شناس معاصر، در زمره ی محدود اندیشمندانی است که نه تنها به روایات ترتیب نزول توجه داشته و تفسیر خود را با رویکرد تنزیلی نگاشته، بلکه به کاوش در روایت مشهور ابن عباس در ترتیب نزول قرآن نیز پرداخته و اجتهاداتی در آن نموده است. (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۶، ص ۶) لذا از آراء پژوهشی دروزه درباره ی ترتیب نزول سور، به فهرست تحقیقی او می توان یاد کرد. در این میان، برخلاف روایات ترتیب نزول، تنها دروزه در فهرست تحقیقی خود، سوره ی نصر را آخرین سوره قرآن دانسته است. (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۶)

۵. نزول سوره نصر در آستانه فتح مکه

دومین دیدگاه شاخص در تاریخ گذاری سوره نصر، نزول آن در آستانه ی فتح مکه است. مفسران قائل به این دیدگاه خود دو گروه شده و برخی نزول سوره ی مذکور را قبل از فتح مکه و برخی پس از آن دانسته اند.

در گروه نخست از مفسرانی همچون طوسی (بی تا، ج ۱۰، ص ۴۲۵)، فخررازی (۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۳۹)، بیضاوی (۱۴۱۸، ج ۵، ص ۳۴۴)، طبرسی (۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۸۴۴)، طباطبایی (۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۶۵۲) می توان یاد کرد.

در این دیدگاه فعل ماضی به سبب همراه شدن با إذا در آیه «إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ...»، معنای مستقبل به خود گرفته است. (زمخشری، ۱۹۵۳، ج ۴، ص ۸۱۰)

مفسران شاخصی همچون مقاتل (۱۴۲۳، ج ۴، ص ۹۰۵) و ابوالفتح (۱۴۰۸، ج ۲۰، ص ۴۳۸) نیز قائل به نزول این سوره پس از فتح مکه هستند. این گروه از مفسران، «إِذَا

جاء...» در آیه نخست سوره نصر را در همان معنای ماضی دانسته اند و گفته اند: این سوره در حالی نازل گردید که فتح و نصر محقق شده بود و ایمانِ فوجِ فوجِ مردم، هنوز رخ نداده بود. لذا در آیه نخست فعل ماضی آمده و در آیه دوم از فعل مضارع «...يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ...» استفاده شده است. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۵)

قرطبی به سبب آنکه نزول سوره نصر را بعد از فتح مکه دانسته، در آیه «إِذَا جَاءَ نَصْرُ...»، «إِذَا» را به «قد» - برای تأکید بر تحقق نصرت و فتح الهی - معنا کرده است. (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲۰، ص ۲۳۰)

در ادامه قرائن تاریخی، قرآنی و روایی مؤید این دیدگاه به تفصیل بیان می شود:

۵,۱. پیوند تاریخی سوره نصر با فتح مکه

مورخان به سبب اشاره ی سوره ی نصر به فتح مکه، در گزارش های مختلف از آن یاد کرده اند که ترسیم گراف فضای نزول این سوره است و از مجموع آنها می توان به تاریخ گذاری آن دست یافت.

نخستین گزارش تاریخی از زمان نزول این سوره را واقدی نقل کرده است. وی به واسطه ی زهری وقایع فتح مکه را چنین نوشته است: رسول خدا(ص) مکه را سیزدهم رمضان یا بیستم آن - در سال هشتم - گشود و خداوند متعال این آیه را نازل فرمود: إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ... پیامبر(ص) پس از آن پانزده روز در مکه اقامت فرمود و نماز را شکسته و دو رکعتی می گزارد، و سپس روز شنبه شش شب از شوال گذشته از مکه بیرون آمد و همراه با ۱۰ هزار نفر از مردم مدینه و ۲ هزار نفر از مردم مکه به سوی حنین حرکت کردند. (واقدی، ۱۳۶۹، ص ۶۸۰)

گزارش دوم به روایتی از فتح مکه بازمی گردد که بسیاری از مورخان آن را نقل کرده اند. براساس آن هنگامیکه سوره ی نصر نازل شد، پیامبر(ص) فرمود: پس از این فتح

(فتح مکه) هجرتی نخواهد بود. بلکه جهاد و حسن نیت جایگزین آن خواهد شد. (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۳۱۲؛ ذهبی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۵۶۴؛ ابن عبد البر، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۹) روایت فوق نیز به وضوح نشانگر زمان نزول سوره نصر بلافاصله پس از فتح مکه است. زیرا هجرت با فتح مکه و مسلمان شدن مردم آن و سبب ایمان دیگر قبایل عرب مرتفع گردیده است. (ابن عبد البر، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۹)

در سومین گزارش تاریخی، ابن کثیر ابتدا نزول سوره نصر را بلافاصله پس از فتح مکه گزارش کرده است. سپس دو روایت از ابن عباس نقل کرده که این سوره را به آگاهی پیامبر(ص) از زمان اجلاس تفسیر کرده است. در ادامه به سبب آنکه روایات ابن عباس را معارض با نزول این سوره در فتح مکه دانسته، به نقد آن پرداخته است. ابن کثیر سه نقد به روایات مذکور وارد ساخته است. نخست آنکه بخاری را در یک روایت و احمد بن حنبل را در روایت دیگر، متفرد دانسته و در اعتبار سند تشکیک کرده است. دوم آنکه روایتی از ابن عباس که طبق آن پیامبر(ص) با نزول سوره نصر فرمود: در این سال قبض روح می شوم (بأني مقبوض في تلك السنة) را دچار رکاکت لفظی شدید توصیف کرده که هیچ یک از ائمه حدیث چنین عبارت پردازی ندارند. سوم آنکه این قسم روایات را معارض با وقایع تاریخی قطعی دانسته است. چرا که اشاره به فتح در سوره ی نصر حتماً به فتح مکه مرتبط است و فتح مکه نیز بدون تردید در سال هشتم هجری واقع شده است. لذا بی معناست که در آستانه رحلت پیامبر(ص) که باز اتفاق نظر وجود دارد که در سال دهم هجری رخ داده، سوره ای نازل شده و خبر از فتح و نصرتی که دو سال قبل تحقق یافته، بدهد. وی همچنین در سند و متن روایتی از ابن عباس که سوره نصر را آخرین سوره ی قرآن معرفی کرده نیز تشکیک کرده و در نهایت با تسامح آن را حمل به نزول آخرین سوره ی دفعی قرآن نموده است. (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۳۲۱-۳۲۲)

چهارمین گزارش را یعقوبی از فتح مکه نقل کرده که پیامبر(ص) پس از فتح مکه هر آنچه درون بیت الله بود را از آن خارج کرد. برخی گفته اند: اموال درون کعبه را میان

۱. ذهبی این عبارت را با اندکی اختلاف لفظ چنین آورده است: «إني وأصحابي حيز، والناس حيز، لا هجرة بعد

مسلمانان تقسیم کرد. بت ها را شکست، سپس با زنان بیعت نمود و پس از آن سوره نصر نازل گردید. با نزول این سوره از اجل خود آگاه شد درحالیکه هنوز پس از فتح مکه در آن شهر اقامت داشت. (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۶۱)

چنانکه هويداست در این گزارش نیز یعقوبی به ترتیب وقایع پس از فتح مکه را گزارش نموده و نزول سوره ی نصر را نیز با فاصله ی اندکی پس از گشایش مکه - به طور تقریبی دو الی سه روز - توصیف کرده است.

درنهایت از مجموع آراء مورخان، قطعی بودن تاریخ گذاری سوره نصر اندکی پس از فتح مکه در منابع تاریخی آشکار می گردد.

۵،۲. پیوند سوره نصر با نزول سوره حجرات

سوره ی حجرات در زمره ی سوری است که مورد تاریخ گذاری دقیق تری قرار نگرفته است. (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۸۵؛ هواری، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۱۶۸؛ طوسی، بی تا، ج ۹، ص ۳۳۹؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۹، ص ۶۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۹۳؛ فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۲۸، ص ۹۱) حتی مفسرانی که درصدد پژوهش بر ترتیب نزول سور و کشف تاریخ گذاری آنها بوده اند، بر عدم دستیابی به تاریخ گذاری سوره حجرات تصریح کرده اند. (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۸، ص ۴۹۶)

لیکن این نوشتار تلاش کرده تا با کاوش در کتب اسباب نزول از یک سو و منابع تاریخی از سوی دیگر، برای نخستین بار به تاریخ گذاری این سوره دست یافته و سپس از نتایج حاصل از آن در کشف تاریخ گذاری سوره نصر استفاده نماید.

تأمل در کتب اسباب نزول حاکی از آن است که سه دسته آیات زمان دار در این سوره ی کوتاه می توان یافت.

نخست آیات ۱-۵ که در مذمت کسانی وارد شده که صدای خود را در حضور پیامبر(ص) بلند می کنند؛ از پیامبر(ص) در کارها پیشی می گیرند و کسانیکه از روی بی خردی با صدای بلند پیامبر(ص) را از پشت درب حجره ها صدا می زنند. برحسب گزارش روایات اسباب نزول، شأن نزول این آیات چنین است:

با اسنادی از عبد الله بن زبیر روایت شده که هیأتی از بنی تمیم نزد پیغمبر (ص) آمدند. ابو بکر [به عنوان مشورت به پیغمبر] گفت: قعقاع بن عبد را بر ایشان امیر کن و عمر، اقرع بن حابس را پیشنهاد نمود. ابو بکر به عمر گفت: منظور تو فقط مخالفت با من بود و عمر انکار کرد تا آنکه اختلافشان شدید شد و صدا بلند کردند. در این هنگام آیه ۱ حجرات نازل شد. (واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۳؛ عبدالرحمن العک، ۱۴۲۴، ص ۳۲۲)

در گزارش دوم ابن ابی ملیکه گوید چیزی نمانده بود دو نیک مرد یعنی ابو بکر و عمر سقوط کنند و آن هنگامی بود که هیأت بنی تمیم نزد پیغمبر (ص) آمدند. یکی شان اقرع بن حابس را و آن یک دیگری را برای امارت پیشنهاد کرد. و ابو بکر به عمر گفت منظور تو فقط خلاف من بود و عمر گفت من چنین قصدی نداشتم؛ و صدایشان بلند شد. آیه مورد بحث نازل گردید که «صدایتان را روی صدای پیغمبر (ص) بلند نکنید». (واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۳؛ عبدالرحمن العک، ۱۴۲۴، ص ۳۲۲-۳۲۳)

در گزارش سوم از زید بن ارقم نقل شده که عده‌ای به سراغ پیغمبر (ص) آمدند و حضرت در حجره بود. بانگ می‌زدند یا محمد! یا محمد! این آیه نازل شد. واحدی این افراد را با استناد به گزارش ابن اسحاق، افراد بی ادب بنی تمیم دانسته که با هیأتی وارد مدینه شده بودند. (واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۴-۲۰۶؛ عبدالرحمن العک، ۱۴۲۴، ص ۳۲۴)

مورخان بسیاری نیز سال نهم را سال ایمان گروهی مردم شبه جزیره دانسته اند و اندکی پس از فتح مکه از ورود وفد بنی تمیم یاد کرده اند. (واقفی، ۱۳۶۹، ص ۷۴۱-۷۴۶؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۱۱۵-۱۲۰؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۲۸۷-۲۹۰)

واقفی ماجرای ایمان بنی تمیم را چنین بیان کرده که پیامبر (ص) در محرم سال نهم - سه ماه و اندی پس از فتح مکه - گروه‌هایی را برای جمع آوری زکات اعزام فرمود. مأموران زکات در منطقه عسفان به گروهی از بنی تمیم و قبیله بنی خزاعه برخورد کردند و قصد زکات گرفتن از چارپایان بنی خزاعه را داشتند که بنی تمیم اعتراض کردند. بنی خزاعه گفتند: این از آیین‌های دینی ماست اما بنی تمیم به قصد دفاع از آنان آمده‌ی جنگ با مأموران زکات پیامبر (ص) شدند. مأموران زکات که سه نفر بیشتر نبودند، گریختند و نزد پیامبر (ص) آمدند. بنی خزاعه هم از ترس آنکه پیامبر (ص) به سوی آنان

لشگری می فرستد، بر بنی تمیم هجوم برده و آنان را از سرزمین خود بیرون کردند. پیامبر(ص) نیز عیینه بن حصن را مأمور کرد که به بنی تمیم حمله کند. بنی تمیم با دیدن لشگر پیامبر(ص) گریختند و ۳۰ نفر از زنان و کودکانشان اسیر شدند. سپس بنی تمیم در پی اسرایشان به مدینه آمده و با صدای بلند پیامبر(ص) را از پشت حجره ها صدا می زدند که بیرون آید و با آنان سخن گوید. آنان به پیامبر(ص) گفتند: ما شاعر خود را آورده ایم تا با تو مقابله کند. پیامبر(ص) فرمود: من برای شعر و شاعری مبعوث نشدم اما ابایی ندارم که شاعران مدینه در برابر شعرای شما شعر بگویند. عاقبت توانمندی حسان بن ثابت (شاعر پیامبر) در برابر بنی تمیم موجب شد تا آنان بپذیرند پیامبر(ص) مورد حمایت ویژه ی الهی است و به او ایمان آورند. در پی این وقایع نیز آیات ابتدایی حجرات نازل گردید. (واقعی، ۱۳۶۹، ص ۷۴۱-۷۴۶)

آیه ۶ حجرات، دومین آیه ی زمان دار در این سوره است. طبق روایات سبب نزول این آیات درباره ی ولید بن عقبه نازل شده که پیامبر(ص) او را برای گرفتن زکات به سوی بنی مصطلق فرستاد. بنی مصطلق شتابان به استقبال او آمدند اما شیطان در دل ولید وسوسه کرد که آن جماعت قصد قتلش را دارند. ترسید و از راه برگشت و پیامبر(ص) گفت: بنی مصطلق زکات ندادند و قصد قتل را داشتند. پیغمبر (ص) خشمگین شد و تصمیم به جنگ با بنی مصطلق گرفت. چون بنی مصطلق از بازگشت ولید مطلع شدند نزد پیغمبر آمده گفتند: ما خبر آمدن فرستاده ات را شنیدیم و برای احترام و استقبالش بیرون آمدیم که آنچه حق الهی است پردازیم اما او تغییر نظر داد و برگشت و ما ترسیدیم که مبادا شما از بازگشت او به ما بدبین شوید. در این هنگام آیه ۶ حجرات در نهی از پذیرش خبر فرد فاسق که منظور ولید بود، نازل شد. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶، ص ۷۸؛ واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۷-۲۰۸)

واقعی نیز دو گزارش نقل کرده که نشان دهنده ی زمان نزول آیه ۶ حجرات است. نخست آنکه محرم سال نهم (سه ماه پس از فتح مکه) را اولین زمانی دانسته که پیامبر(ص) مأمورانی برای زکات به سوی قبایل فرستاد. (واقعی، ۱۳۶۹، ص ۷۴۰)

دوم آنکه واقعی پس از ذکر ورود بنی تمیم به مدینه و ایمان آنان که ذیل آیات ابتدایی سوره حجرات بیان شد، از اعزام ولید به سوی بنی مصطلق برای گرفتن زکات یاد کرده و زمان حضور بنی مصطلق در مدینه برای شکایت از ولید بن عقبه را صفر سال نهم توصیف کرده است. (واقعی، ۱۳۶۹، ص ۷۴۶-۷۴۷)

سومین آیات زمان دار سوره حجرات، آیات ۱۴-۱۷ است. واحدی سبب نزول این آیات را اسلام اعراب بنی اسد (بنی خزیمه) دانسته است. طبق این سبب نزول، اعراب بنی اسد در خشکسالی به مدینه النبوی آمده و شهادتین گفتند اما در باطن مؤمن نبودند و کوچه‌های مدینه را و قیمت‌ها را گران کرده بودند و به رسول الله (ص) می گفتند: ما با زن و فرزند به سوی تو آمدم و مثل فلان طایفه با تو نجنگیدیم؛ از صدقه سهمی به ما بده و بدین سان بر پیامبر (ص) منت می نهادند. لذا آیات فوق نازل شد. (واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۱۰-۲۱۱)

مورخان حضور وفد بنی اسد در مدینه را نیز ابتدای سال نهم دانسته اند و ماجرای منت نهادن آنان بر پیامبر (ص) به سبب اقرار به اسلام را ذکر کرده اند. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۲۳-۲۲۴؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۵، ص ۸۸) ابن اثیر حضور آنان در مدینه را پیش از ربیع الاول سال نهم دانسته است. (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۲۸۷)

چنانکه از مجموع گزارش های مورخان و راویان اسباب نزول آشکار است، سوره ی حجرات در ابتدای سال نهم و تنها چند ماه پس از فتح مکه نازل شده و در آیات ابتدایی، میانی و پایانی به ترتیب به سه واقعه ی تاریخی وفد بنی تمیم، اعزام ولید بن عقبه به سوی بنی مصطلق برای دریافت زکات و وفد بنی اسد که همه از ابتدای محرم تا انتهای صفر سال نهم واقع شده، اشاره گردیده است. لذا تاریخ گذاری سوره ی حجرات به ابتدای سال نهم هجری بازمی گردد.

در نتیجه با توجه به آنکه سوره ی حجرات در ابتدای سال نهم و تنها چند ماه پس از فتح مکه نازل شده و به مسائل و مشکلات حضور قبایلی که برای ایمان به مدینه می آمدند پرداخته، می توان چنین نتیجه گرفت که سوره ی نصر به مژده به ایمان آنان در آینده ی نزدیک است و از آغاز وفدها خبر می دهد، منطقی است که پیش از سوره ی حجرات

نازل شده باشد. این نتیجه تاریخ گذاری سوره ی نصر را به اندکی پس از فتح مکه می رساند و دیدگاه دوم در تعیین زمان نزول سوره ی نصر را تأیید می کند.

۵,۳. روایات ترتیب نزول

روایات ترتیب نزول به هیچ وجه مؤید آخرمانزل بودن سوره ی نصر یا حتی بیانگر نزول آن در سال آخر وحی نیست. بلکه این سوره در روایت ترتیب نزول منسوب به امام صادق صد و یکمین سوره (شهرستانی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۹) و در روایت ترتیب نزول عطاء خراسانی از پدرش از ابن عباس، صد و دومین سوره قرآن است. (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۶۱۲) زرکشی نیز در فهرست خود، سوره نصر را صد و یکمین سوره معرفی نموده است. (زرکشی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۸۱)

۵,۴. روایات نزول سوره نصر قبل از فتح مکه

ابن کثیر روایت متفردی از ابن عباس نقل کرده که عمر وی را نزد شیوخ و بزرگسالان اهل بدر برده است. یکی از آن‌ها از این جهت ناراحت شده و به عمر گفته: چرا این را در بین ما می آوری و حال آن که فرزندان همسن او داریم؟! عمر پاسخ داده: این کسی است که می شناسید. آن گاه روزی آن‌ها را فراخواند و از ایشان پرسید: درباره فرموده خداوند (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ) چه می گوید؟ یکی از آن‌ها گفت: امر شده ایم که حمد الاهی را به جای آورده و از او مغفرت بخواهیم؛ هنگامی که ما را یاری نموده و پیروزی به ما دهد؛ و بعضی دیگر سکوت کرده و چیزی نگفتند. پس، به ابن عباس گفت: آیا تو نیز چنین می گویی؟ ابن عباس در پاسخ گفته: این أجل رسول خدا است که خداوند به او خبر داده؛ فرموده: (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ)؛ هر گاه یاری خداوند و فتح [مکه] پیش آمد، که آن نشانه أجل تو است؛ (فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا)؛ پس، آن هنگام پروردگارت را تنزیه و ستایش کن و از او آمرزش بخواه که براستی او بسیار توبه پذیر است. پس عمر گفت: من نیز جز این از سوره نصر نمی دانم. (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۸،

در دومین روایت، طبری در تفسیر سوره روایتی از عایشه نقل نموده که آمدن فتح را نشانه و علامت اجل رسول الله دانسته و این تفسیر را به پیامبر(ص) نسبت داده است. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۶) بر اساس این روایت از عایشه مراد از فتح در سوره نصر فتح مکه است و سوره نصر پیش از وقوع آن که علامتی برای اجل رسول الله است، نازل شده است.

در سومین روایت، از طریق مسروق از عایشه نقل شده که گفت: پیامبر(ص) فرمود: **سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ وَاسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ**. به او گفتم: می بینم فراوان این ذکر را می گوئی! فرمود: پروردگارم مرا خبر داد که به زودی علامتی در میان امتم خواهم دید و هر زمان آن را دیدم، فراوان بگویم: **سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ وَاسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ**، و من آن را دیدم؛ آن گاه که نصر خدا و فتح یعنی فتح مکه در رسید. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۵) مشابه این روایت از مجاهد نیز نقل شده است. (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۴۰۶)

۵,۵. روایات نزول سوره نصر بعد از فتح مکه

طبری در تفسیر خود، حدیثی از عطاء بن یسار آورده که نزول سوره نصر را در مدینه و پس از فتح مکه بوده است. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۶)

همچنین عکرمه از ابن عباس نیز روایت کرده که زمانیکه پیامبر(ص) از غزوه حنین باز می گشت، سوره نصر نازل گردید. در این هنگام به حضرت علی و حضرت فاطمه فرمود: نصرت خدا و فتح فرارسید و مردمان گروه گروه به دین خدا درمی آیند. پس پاک و منزه است پروردگارم و از او آمرزش می طلبم که توبه پذیر است. (واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۴۷-۲۴۸)

۵,۶. روایات نزول سوره نصر دو سال قبل از رحلت پیامبر(ص)

طبری از قتاده نقل کرده که رسول الله پس از نزول سوره نصر تنها دو سال زندگی کرد. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۷)

سمرقندی سوره نصر را خبر رحلت پیامبر(ص) دانسته و ماجرای نزول آن را چنین نقل کرده است: این سوره بر عمر و حضرت علی خوانده شد و آنان شاد شدند اما ابن عباس با شنیدن آن گریست. پیامبر(ص) فهم او از پیامبر سوره -مبنی بر رحلت حضرتش- را تأیید کرد و بر سر او دست کشید و فرمود: خدایا به او فهم در دین و علم تأویل بیاموز. (سمرقندی، بی تا، ج ۳، ص ۶۳۱)

۶. نزول سوره نصر قبل از حدیبیه

نزول سوره ی نصر قبل از صلح حدیبیه (حسینی، ۱۴۰۴، ج ۱۸، ص ۳۲۲) یا پس از بازگشت از خیبر (ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۵۶۲)، سومین دیدگاه در نزول سوره نصر است که توسط معدودی از مفسران بیان شده است. با توجه به آنکه حدیبیه در ذی الحجه سال ششم واقع شده و پیامبر(ص) دو ماه پس از آن به سوی خیبر حرکت نموده (واقعی، ۱۳۶۹، ص ۴۸۲)، با تسامح هر دو دیدگاه ذیل این عنوان جای می گیرد.

ابن عاشور روایتی که فتح و نصر را ایمان اهل یمن معرفی نموده، مؤید دیدگاهی که تاریخ گذاری سوره نصر را بعد از خیبر بیان کرده، دانسته است. زیرا اهل یمن در سال هفتم هجری که فتح خیبر نیز در همان سال رخ داده، ایمان آورده اند. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۴)

ضمن آنکه جایگاه سوره نصر در روایات ترتیب نزول ابن عباس که بعد از سوره حشر و قبل از سوره نور قرار گرفته را مؤید نزول این سوره پس از فتح خیبر توصیف کرده است. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۵)

ابوحیان هر چند نزول این سوره را در بازگشت از خیبر دانسته اما از یک سو روایت ابن عمر مبنی بر نزول این سوره در منی و ۸۰ روز پیش از وفات پیامبر(ص) (ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۵۶۲) و از سوی دیگر روایتی مبنی بر نزول این سوره دو سال قبل از وفات پیامبر(ص) را ذکر کرده است. (ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۵۶۴)

نویسنده تفسیر انوار درخشان، با استناد به آنکه ترکیب إذا قبل از فعل ماضی، معنای مستقبل می دهد، آیه ی نخست سوره ی نصر را بشارت به وقوع فتح در آینده دانسته است.

از طرفی با توجه به آیه نخست سوره فتح، پیمان حدیبیه را تحقق فتح مبین خوانده، چنین نتیجه گرفته که احتمالاً نزول سوره نصر قبل از فتح بوده است. (حسینی، ۱۴۰۴، ج ۱۸، ص ۳۲۲)

۷. نقد و بررسی دیدگاه ها در تاریخ گذاری سوره نصر

از گزارشهای فوق مشهود است که اندیشمندانی که سوره نصر را در آستانه ی رحلت پیامبر(ص) تاریخ گذاری نمودند، تنها بر روایات ذیل این سوره اتکا داشته اند. درحالیکه از یک سو روایاتی که زمان نزول این سوره را معین کرده دچار اختلافات است و از سوی دیگر روایاتی که این سوره را آخرمازل معرفی نموده، در دیگر سور نیز دارای رقیب است.

چنانکه روایات دسته نخست، نزول این سوره را از ۱۸روز تا ۷۰روز و یا ۸۰روز و یا حتی به طور مبهم در سال آخر حیات پیامبر(ص) و حتی دو سال قبل از حیات پیامبر(ص) -که مصادف با فتح مکه است- گزارش نموده اند که این تشتت در تعیین زمان موجب بی اعتباری این روایات خواهد شد.

در دسته دوم نیز روایات فراوانی سوره مائده را آخرمازل توصیف کرده (بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۲۱۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۵؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۸۸؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۶۹؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۳۱۱) و حتی از قول براء بن عازب، این ادعا برای سوره توبه نیز مطرح شده است. (ابن ضریس، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۳۵)

در نتیجه اگر به سبب قرائن بیشتر و قاطع تر سوره ی مائده، قائل به آخرمازل بودن آن نشویم، حداقل به سبب وجود روایات معارض متعدد، نمی توان به روایات آخرمازل بودن سوره ی نصر اعتماد کرد.^۱

---

۱. برای مشاهده تفصیلی قرائن آخرمازل بودن سوره مائده و توبه به مقاله آخرین نزول توبه یا مائده...؟ از همین نویسندگان، منتشر شده در شماره ۷۶ مجله پژوهش های قرآنی، ۱۳۹۴ مراجعه فرمایید.

افزون بر آنکه سیاق سوره ی نصر، سیاق بشارت به فتح و نصرت و گسترش اسلام در شبه جزیره است. حال با در نظر گرفتن فضای سال دهم هجری که دو سال از فتح مکه که مهمترین فتح مسلمانان بوده گذشته و وفود فراوانی که با ایمان مردم قریش به اسلام ترغیب شدند، مسلمان شده اند، نزول این سوره و خیر از اتفاقات نیکویی که همه واقع شده ثمربخشی ویژه ای در پی ندارد. درحالیکه اگر این سوره در سال هشتم هجری نازل شده باشد، نزول آیاتی در بشارت به فتح مکه اندکی قبل یا بعد از آن با فضای پرشور جامعه ی اسلامی متناسب است. از دیگر سو خبر از آغاز ایمان گروهی مردم شبه جزیره نیز بشارتی بزرگ به مسلمانان و مایه ی تحکیم مضاعف جایگاه آنان است.

در کنار این ارتباط معنایی سوره ی نصر با فتح مکه، دیدگاه تاریخ گذاری سوره نصر در سال هشتم هجری، آراء بسیاری از مفسران را با خود همراه ساخته و روایات قابل توجهی اعم از روایات ترتیب نزول و روایات اختصاصی ذیل سوره ی نصر نیز آن را تأیید نموده است. چنانکه همه ی مورخان نزول سوره ی نصر را بلافاصله پس از فتح مکه و قبل از ورود وفود به مدینه دانسته اند.

بر همه ی قرائن مذکور، این نکته را نیز می توان افزود که سوره ی حجرات برحسب اسباب نزول های ذیل آن و گزارش مورخان، کمتر از چهار ماه پس از فتح مکه، در شرایطی که قبایل برای اسلام آوری به مدینه آمده و جامعه با مشکلات جدید در پی اسلام اعراب مواجه شده، نازل گردیده است. بنابراین اقتضای سوره ی نصر که به آغاز وفدها و ایمان آوری آنان بشارت می دهد، نزول آن پیش از سوره ی حجرات و اندکی پس از فتح مکه است. لذا از دیدگاه مذکور به عنوان نظریه ی برتر در تاریخ گذاری سوره ی نصر می توان یاد کرد.

هرچند با مقایسه ی منابع تاریخی و روایی که موافق تاریخ گذاری سوره ی نصر در حوالی فتح مکه هستند، می توان به این تفاوت دست یافت که در همه ی گزارش های تاریخی، زمان نزول سوره نصر اندکی پس از فتح مکه بیان شده است. درحالیکه در روایات، هم نزول این سوره قبل از فتح و هم بعد از فتح به چشم می خورد که البته روایات بیانگر نزول سوره نصر قبل از فتح مکه از تعداد بیشتری برخوردار است.

در خصوص دیدگاه سوم در تاریخ گذاری سوره ی نصر که زمان نزول آن را به قبل از صلح حدیبیه رسانده، تنها به ذکر دو نکته می توان اکتفا کرد.

نخست آنکه آیه دوم سوره ی نصر که از ایمان فوج مردم خبر داده با حدیبیه که هیچ کس در آن مسلمان نشد، در تعارض غیرقابل حل است. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۶۵۱)

دوم ذیل سوره ی نصر روایات متعددی وارد شده که این سوره را نشانه ی نزدیکی اجل پیامبر(ص) دانسته است. حال با توجه به آنکه حدیبیه در سال ششم هجری نازل شده و بیش از ۴ سال تا رحلت پیامبر(ص) فاصله داشته و اکثریت مردم شبه جزیره نیز همچنان مشرک بوده اند، رسالت پیامبر(ص) هنوز پایان نیافته بوده که حضرت خبر رحلت نزدیک خود را با این سوره دریافت نماید. در نتیجه با توجه به نقدهای موجود بر این دیدگاه شاذ از یک سو و قرائن متعددی که برای تاریخ گذاری سوره ی نصر در حوالی فتح مکه اقامه شد، پذیرش نزول این سوره قبل از صلح حدیبیه منتفی است.

نکته ای که در خاتمه می توان افزود آن است که در برخی تفاسیر روایاتی مبنی بر آگاهی پیامبر(ص) از نزدیک بودن اجل حضرتش با نزول سوره ی نصر به چشم می خورد که هیچ گونه زمان مندی دربر ندارد. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۵-۲۱۶)

این روایات در نگاه نخست به سبب آنکه سوره ی نصر را با اجل پیامبر(ص) پیوند زده، مؤید تاریخ گذاری این سوره در آستانه رحلت پیامبر(ص)، به نظر می رسند. چنانکه همین تصور موجب شده تا ابن کثیر در البدایه و النهایه در برابر این روایات موضع گیری کرده و به نقد آنها پردازد. (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۳۲۱-۳۲۲)

درحالیکه به نظر می رسد از روایات فوق تحلیل متفاوتی نیز می توان ارائه کرد. طبری روایتی از قتاده نقل کرده که پیامبر(ص) با نزول سوره ی نصر از نزدیکی اجل خود آگاه شد و پس از آن جز مدت اندکی نزیست. قتاده بلافاصله این مدت قلیل را دو سال اعلام کرده است. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۷) از این روایت و توصیف گوینده از مدت قلیل که آن را دو سال خوانده، به دو نکته می توان دست یافت. نخست آنکه دو سال قبل از رحلت پیامبر(ص) مصادف با سال هشتم هجری است که فتح مکه در آن واقع شده

است. لذا این روایت مؤید نزول سوره در فتح مکه است که پیشتر نیز بیان شد. دوم آنکه در نگاه راوی آگاهی پیامبر(ص) از نزدیکی اجل خود، دو سال قبل از رحلت امری طبیعی است. به دیگر بیان تصور قتاده آن نیست که سوره نصر چند روز و یا حداکثر چند ماه قبل از رحلت پیامبر(ص) نازل شده و آگاهی رسول خدا از اجل اندک زمانی قبل از مرگ بوده است.

با در نظر گرفتن این روایت می توان گفت دو سال نسبت به کل عمر نبی اکرم زمان اندکی بوده و حضرت می تواند از سال هشتم به نزدیکی اجل خود واقف شود. در نتیجه سوره ی نصر با نزول پس از فتح مکه می تواند مایه آگاهی پیامبر(ص) به نزدیکی وفات و پایان مأموریت رسالتش با فتح بیت الله باشد تا در زمان باقی مانده دو اقدام مهم انجام دهد. نخست اقدام شخصی به منظور بارورسازی هرچه بیشتر توشه ی آخرتی و دوم اقدام اجتماعی که ساماندهی وضعیت آینده ی امت اسلامی است. این ساماندهی اتفاقاً زمان قابل توجهی لازم داشته تا پیامبر(ص) به تدریج بتواند زمینه را برای تغییر رهبری دینی جامعه فراهم سازد. لذا نزول سوره ی نصر در سال هشتم هجری و اعلام پایان مأموریت به پیامبر(ص) امری منطقی تر است تا آنکه نبی خدا در اندک زمانی به رحلت خود از وفاتش آگاه شده و فرصت کافی برای اصلاحات نهایی در جامعه ی مسلمین نداشته باشد.

از این رو اگر از روایاتی که دارای زمان مندی خاصی نیست و تنها از نشانه بودن سوره ی نصر برای نزدیکی اجل پیامبر(ص) سخن گفته، به عنوان روایات قابل جمع یا حتی موافق با روایاتی که نشانگر تاریخ گذاری سوره ی نصر در حوالی فتح مکه است، یاد کنیم، غالب روایات تفسیری ذیل سوره ی نصر، مؤید تاریخ گذاری آن در سال هشتم هجری می گردد.

از سویی به عنوان یک احتمال می توان تصور کرد محدود روایات باقی مانده که سوره ی نصر را نشانه ی نزدیکی اجل پیامبر(ص) دانسته و زمان خاصی تا رحلت حضرتش همچون ۸۰ روز و ۱۸ روز تعریف کرده، دچار تحریف و اضافات بعدی شده است. بدین سان که برخی راویان در طول زمان گمان کرده اند آگاهی پیامبر(ص) از زمان رحلت باید فاصله ی اندکی تا رحلت داشته باشد، لذا روایات ذیل سوره ی نصر را زمان مند نموده اند.

چنانکه پیشتر در خلال گزارش های تاریخی این برداشت به صراحت در کلام ابن کثیر قابل ملاحظه بود.

نتیجه گیری

در تاریخ گذاری سوره نصر از قرائن درونی و بیرونی می توان استفاده کرد. قرائن درونی سوره نصر که در منابع تفسیری و علوم قرآنی کمتر دیده شده، نشانگر نزول این سوره بعد از فتح مکه و آغاز فرایند ایمان گروهی مردم جزیره العرب است. چنانکه ارتباط تاریخی میان دو سوره نصر و حجرات نیز نشان از نزول سوره نصر در آستانه ی فتح مکه و قبل از اسلام وفدها و نزول سوره حجرات اندکی پس از ورود وفود به مدینه دارد.

از دیگر سو تعارض روایات فراوان ذیل سوره نصر که برخی مؤید نزول این سوره در آستانه ی فتح مکه و برخی مؤید نزول این سوره در آستانه رحلت پیامبر(ص) و یا آخرمانزل بودن آن است، اعتبار همه ی روایات مذکور را سست ساخته و اتکای صرف به آنان در تاریخ گذاری را غیرعلمی ساخته است.

در نهایت روایاتی که بدون تعیین زمان مندی، از ارتباط این سوره با پایان مأموریت پیامبر(ص) و نزدیک شدن اجل حضرتش سخن می گویند، با روایاتی که نزول این سوره را پس از فتح مکه توصیف نموده اند، قابل جمع بوده و قرائن درون متنی این سوره مبنی بر نزول آن در سال هشتم هجری را تقویت می بخشد.

منابع

- قرآن کریم.

- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، (۱۴۱۹)، **تفسیر القرآن العظیم**، محمد طیب اسعد، ریاض: مکتبه نزار مصطفی الباز، سوم
- ابن اثیر، عز الدین ابوالحسن، (۱۳۸۵ق)، **الکامل فی التاریخ**، بیروت: دار صادر
- ابن سعد، محمد، (۱۴۱۰)، **الطبقات الکبری**، محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه
- ابن ضریس، ابوعبد الله محمد بن ایوب، (۱۴۰۸)، **فضائل القرآن و ما أنزل من القرآن بمکه و ما أنزل بالمدينة**، دمشق - سوریه: غزوه بدیر، دار الفکر

- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، (۱۴۱۲)، **الاستیعاب فی معرفة الأصحاب**، علی محمد البجاوی، بیروت: دارالجلیل
- ابن عاشور محمد بن طاهر، (بی تا)، **التحریر و التنویر**، بیروت: موسسه التاریخ
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب، (۱۴۲۲)، **المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز**، بیروت، دارالکتب العلمیه
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (۱۴۰۷)، **البدایة و النهایة**، بیروت: دارالفکر
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمرو، (۱۴۱۹)، **تفسیر القرآن العظیم**، محمدحسین شمس الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه
- ابوالفتوح، حسین بن علی، (۱۴۰۸)، **روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن**، محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد: آستان قدس رضوی
- ابو حیان، محمد بن یوسف اندلسی، (۱۴۲۰)، **البحر المحیط فی التفسیر**، بیروت: دارالفکر
- احمدی، حبیب الله، (۱۳۸۱)، **پژوهشی در علوم قرآن**، قم: فاطیما، چهارم
- بحرانی، هاشم بن سلیمان، (۱۴۱۶)، **البرهان فی تفسیر القرآن**، تهران: بنیاد بعثت
- بروجردی، سیدمحمد ابراهیم، (۱۳۶۶)، **تفسیر جامع**، تهران: انتشارات صدر، ششم
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، (۱۴۱۸)، **أنوار التنزیل و أسرار التأویل**، محمدعبدالرحمن - المرعشلی، بیروت: دار احیاء التراث العربی
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، (۱۴۱۸)، **جواهر الحسان فی تفسیر القرآن**، محمدعلی معوض و شیخ عادل احمد عبد الموجود، بیروت: دار احیاء التراث العربی
- ثعلبی، احمد بن ابراهیم، (۱۴۲۲)، **الکشف و البیان عن تفسیر القرآن**، بیروت: دار إحياء التراث العربی
- جواهری، سیدمحمدحسن، (۱۳۸۵)، **پرسمان علوم قرآنی**، تهران: دفتر تبلیغات اسلامی، سوم
- حاکم نیشابوری، أبو عبدالله الحاکم، (۱۴۱۱) **المستدرک علی الصحیحین**، مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه
- حسینی شاه عبد العظیمی، حسین بن احمد، (۱۳۶۳)، **تفسیر اثناعشری**، تهران: میقات
- حسینی همدانی، سیدمحمد، (۱۴۰۴)، **انوار درخشان**، محمدباقر بهبودی، تهران: کتابفروشی لطفی

- حویزی، عبد علی، (۱۴۱۵)، **نور الثقلین**، سیدهاشم رسولی محلاتی، قم: انتشارات اسماعیلیان، چهارم
- حوی، سعید، (۱۴۲۴)، **الاساس فی التفسیر**، قاهره: دار السلام، ششم
- خوئی، سید ابوالقاسم، (بی تا)، **البيان فی تفسیر القرآن**، قم: موسسه احیاء آثار الامام الخوئی
- ذهبی، شمس الدین، (۱۴۱۳)، **تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام**، عمر عبد السلام تدمری، بیروت: دار الكتاب العربی، دوم
- رادمنش، سیدمحمد، (۱۳۷۴)، **آشنایی با علوم قرآنی**، تهران: جامی، چهارم
- رامیار، محمد، (۱۳۶۹)، **تاریخ قرآن**، تهران: امیر کبیر، سوم
- زرکشی، محمد بن عبد الله، (۱۳۹۱)، **البرهان فی علوم القرآن**، محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: المكتبة العصریة، دوم
- زمخشری، محمود بن عمر، (۱۹۵۳)، **الكشاف عن حقائق غوامض القرآن**، بیروت: دارالمعرفه
- سمرقندی، نصرین محمد، (بی تا)، **بحر العلوم**، بی جا: بی نا
- سیوطی، جلال الدین، (۱۴۲۱)، **الاتقان فی علوم القرآن**، بیروت: دار الكتاب العربی، دوم
- سیوطی، جلال الدین، (۱۴۰۴)، **الدر المنثور فی تفسیر المأثور**، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، (۱۳۶۸)، **مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار**، پرویز اذکائی، تهران: مرکز انتشار نسخ خطی
- صادقی تهرانی، محمد، (۱۳۶۵)، **الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن**، قم: انتشارات فرهنگ اسلامی، دوم
- صدوق، محمد بن بابویه، (۱۳۷۸)، **عیون اخبار الرضا**، تهران: نشر جهان
- طالقانی، سید محمود، (۱۳۶۲)، **پرتوی از قرآن**، تهران: شرکت سهامی انتشار
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، (۱۳۷۴)، **تفسیر المیزان**، سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعهی مدرسین حوزه علمیه، پنجم
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، محمدجواد بلاغی، تهران: انتشارات ناصر خسرو، تهران، سوم

- طبری، محمدبن جریر، (۱۴۱۲)، **جامع البیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: دارالمعرفه
- طبری، محمدبن جریر، (۱۳۸۷ق)، **تاریخ الطبری**، محمدابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث، دوم
- عبدالرحمن العکک، خالد، (۱۴۲۴)، **تسهیل الوصول إلى معرفة أسباب النزول**، بیروت: دارالمعرفه، سوم
- عیاشی محمدبن مسعود، (۱۳۸۰)، **کتاب التفسیر**، سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: چاپخانه علمیه
- فخررازی، محمدبن عمر، (۱۴۲۰)، **مفاتیح الغیب**، بیروت: دار احیاء التراث العربی، سوم
- فراء، یحیی بن زیاد، (۱۹۸۰) **معانی القرآن**، احمدیوسف نجاتی / محمدعلی نجار / عبدالفتاح اسماعیل شلب، مصر: دارالمصریه للتألیف و الترجمه
- قرطبی، محمدبن احمد، (۱۳۶۴)، **الجامع لاحکام القرآن**، تهران: انتشارات ناصر خسرو
- قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳)، **تفسیر القمی**، طیب موسوی جزایری، قم: دار الکتب، سوم
- کلینی، محمدبن یعقوب، (۱۴۲۹)، **الکافی**، محقق و مصحح دارالحديث، قم: دار الحديث
- مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳)، **بحار الانوار**، بیروت: مؤسسه الوفاء
- مراغی، احمد بن مصطفی، (بی تا)، **تفسیر المراغی**، بیروت: دار احیاء التراث العربی
- معرفت، محمدهادی، (۱۳۸۲)، **تاریخ قرآن**، تهران: سمت
- مقاتل بن سلیمان بلخی، (۱۴۲۳)، **تفسیر مقاتل بن سلیمان**، بیروت: دار احیاء تراث
- ملاحویش آل غازی، سید عبد القادر، (۱۳۸۲)، **بیان المعانی**، دمشق: مطبعه الترقی
- واحدی، علی بن احمد، (۱۳۸۳)، **اسباب النزول**، علیرضا ذکاوتی، تهران: نشر نی
- واقدی، محمدبن عمر، (۱۳۶۹)، **مغازی تاریخ جنگهای پیامبر(ص)**، محمود مهدوی دامغانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، دوم
- هواری، هودبن محکم، (۱۴۲۶)، **تفسیر کتاب الله العزیز**، الجزایر: دار البصائر
- یعقوبی، احمدبن ابی یعقوب، (بی تا)، **تاریخ یعقوبی**، بیروت: دار صادر.